

IV. Guerre scolaire et libre pensée / Schoolstrijd en vrijzinnigheid

JEFFREY TYSENS & ELS WITTE

**«De vrijzinnige traditie in België. Van getolereerde
tegencultuur tot erkende levensbeschouwing»**

Brussel, VUB Press, 1996, 167 p. (Balans-reeks)

In drie deeltjes schetsen de auteurs de evolutie van de vrijzinnigheid in België tijdens de laatste 150 jaar : het ontstaan en bloei van de vrijdenkersbeweging in de 19^e eeuw, de crisis in het interbellum en de nog steeds niet helemaal voltooide naoorlogse herschikking tot georganiseerde vrijzinnigheid. Het boek wordt besloten met een hoofdstuk over de politieke sociologie van de Belgische vrijzinnigheid. Meer dan de helft wordt besteed aan de 19^e eeuw toen een harde strijd moest geleverd worden, maar de politieke invloed van de vrijzinnigheid ook het grootst was. Alhoewel enkele actuele beschouwingen eerder kort uitvallen, zijn het echter deze die tot deining in het vrijzinnige milieu hebben geleid. Daarover verder meer.

Els Witte, die tekende voor het eerste deel, schetst het Belgische maatschappelijke kader aan het begin van de tweede helft van de 19^e eeuw. Ondanks het feit dat de auteurs ervoor kozen alleen de georganiseerde vrijzinnigheid te behandelen, mist men hier toch een beetje de verwijzing naar de eventuele invloed van een zekere rationalistische *freischwebende Intelligenz* die sinds de Verlichting aan het werk was, m.n. in de vrijmetselarij. De beginnende bloei van de vrijdenkersbonden hing samen met de industrialisering die een verdere rationalisering van de maatschappij nodig had, gemedieerd

door “een dynamische groep van intellectuelen en ontwikkelden” (p. 21). Deze laag had ook zijn eigenbelang op het oog en wilde zich, aldus de auteurs, binnen de burgerij als elite handhaven afschermen tegen de opkomende lagere intelligentsia.

De ideologische strijd voor een liberale lekenstaat werd vooral gevoerd door progressieve en radicale liberalen. De strijd tegen kerk en godsdienst die steeds tevredenheid met het lot (van de arbeiders) had gepredikt, vormde de hoofdreden voor het terugvinden van sociaal-democraten in de vrijdenkerij. De spanningen tussen de twee stromingen binnen de vrijdenkersbeweging wordt getypeerd met een goed gekozen citaat van Brismée: “*les libres penseurs de la bourgeoisie, qui veulent l’abolition de l’exploitation par la religion et exploitent eux-mêmes leur semblable*” (p. 28). De onafwendbaar wordende kiesrechtuitbreidingen brachten de rationalistische bonden echter dichter bij mekaar: de democratisering mocht niet in het voordeel van de katholieken uitvallen. De rol die de vrijdenkerij hierin speelde bracht vanaf 1885 een groot-schalige uitbreiding van de beweging met zich mee (tot 155 bonden met ca. 16.000 leden, vooral in de geürbaniseerde en geïndustrialiseerde regio’s). Een grote meerderheid van de bonden was overigens van socialistische signatuur en werd meer en meer geleid door ontwikkelden uit de lagere middenklasse. De periode rond de eeuwwisseling vormt volgens de auteurs een cesuur. Niet alleen een meer spontane secularisatiestroming maar ook de gewijzigde politieke omstandigheden (de liberalen waren nu veel minder geneigd tot kartels met een steeds sterker wordende BWP) en een nieuwe levens-

beschouwelijke strategie van de socialisten gericht op maximalisatie van het stemmenaantal (‘Godsdienst is privaatzaak’), leidden ertoe dat de vrijdenkersbeweging aan invloed begon te verliezen. Ook het eenheidsstreven kreeg een flinke knauw.

Tyssens en Witte laten hier de externe ontwikkeling van de nu “ontredderde” (p. 41) beweging even voor wat zij is en concentreren zich op een analyse van de inhoudelijke aspecten van de vrijzinnige tegencultuur. Eerst schetsen ze een sociologisch portret van de vrijzinnige opinievormers, realistisch gekenmerkt als tweederangs-intellectuelen met academische vorming en vrijdenkers met middelbaar onderwijsniveau. Deze beperkten zich eigenlijk tot het vulgariseren van een positivistisch, vrij eenzijdig “triumfant(elijk) nieuw kennen” (p. 41) met de nadruk op het failliet van de (katholieke) godsdienst. Het rationalisme fungeerde hierin enigszins als vervangingsideologie. Tyssens en Witte wijzen erop dat een en ander de evolutie naar godsdienstloosheid van de samenleving fundamenteel beïnvloedde. Deze impact meten blijkt onmogelijk, maar de auteurs verwijzen naar cijfers van deelname aan collectieve vrijdenkersceremonies (“de centrale functie van de bonden” (p. 56)), die wel een graadmeter kunnen zijn voor de invoering van nieuwe gedragingen en gemeenschapsnormen. Zoals hier wat oneerbiedig gesteld wordt, functioneerden de bonden in eerste instantie als “begravenisondernemingen” die de door het klerikalisme zo tegengewerkte burgerlijke begrafenissen organiseerden. De auteurs noemen het normenstelsel dat achter deze en andere vervangingscere-

monies schuilging, en dat zowel gold voor de middle class-intelligentsia als de arbeidersaristocratie- en bureaucratie, duidelijk kleinburgerlijk. Het was gebaseerd op klasseverzoening, arbeids- en matigheidsmoraal.

Via dit burgerlijk normenstel groeide die 'hoogste' laag arbeiders weg uit haar klasse. Maar ook andere elementen leidden de auteurs in het afsluitende hoofdstuk over de 19e eeuwse vrijdenkersbonden tot de conclusie dat de vrijdenkersbeweging "één van de krachtigste hefboomen is geweest bij het uitbouwen en het in de praktijk brengen van de reformistische stroming in de arbeidersbeweging" (p. 81).

De vrijdenkersbeweging valt tijdens het interbellum in een zwart gat en die periode krijgt in dit boek dan ook minder bladzijden toegemeten. Niet alleen het regeringsopportunisme van socialisten en liberalen (die wel moesten scheepgaan met de Katholieke Partij) maar ook hun tegengestelde sociaal-economische belangen leidden tot het bevriezen van de vrijzinnige eisen. De auteurs aarzelen niet te spreken van een breuk tussen de bonden en de eertijds sympathiserende partijen.

Ook binnen de vrijzinnigheid constateren Tyssens en Witte verschuivingen. Het leek erop dat 'gespecialiseerde' vrijzinnige drukkingsgroepen (*Ligue de l'Enseignement!*) meer op het voorplan kwamen, maar toch was er qua vrijdenkerij *stricto sensu* eerder sprake van continuïteit. Een aantal oude thema's kreeg opnieuw een impuls (seksuele problematiek, crematie...). Nieuw was de groeiende band tussen de vrijdenkersbeweging, het

antifascisme en de volksfrontideeën, die overigens voor een toenadering zorgde tussen de Nationale federatie van vrijdenkersbonden en de communistische *Fédération athéiste*. Het was echter vooral de belangstelling voor het onderwijs - de eis voor de oprichting van nieuwe rijksscholen haalde het van de frontale aanvallen op het katholiek onderwijs - die ook tot de naoorlogse bekommernissen zou behoren.

Tyssens en Witte beginnen het derde deeltje van hun boek met de vraag of de sociale en culturele omwenteling in de naoorlogse geïndustrialiseerde wereld - met haar spontane wijziging van waardenpatronen - de groei van een "militant laïcisme" bevorderde. Zij noemen dat niet evident. Maar in elk geval bracht het "après-Auschwitz" en de ervaring van het totalitarisme (tijdens de Koude Oorlog ook in Moskou gesitueerd) een grondige karakterwijziging van de georganiseerde vrijzinnigheid met zich. De klassieke rationalistische, antiklerikale verenigingen verdwenen bijna helemaal; de fakkel werd - vlugger in Vlaanderen dan in het Franstalige landsgedeelte - overgenomen door de humanistische strekking die een "meer positieve en ethische conceptie" (p. 117) voorstond. Het Humanistisch Verbond en zijn nevenorganisaties bekommerden zich in de praktijk vooral om het onderwijs, meer in het bijzonder de cursus zedenleer, en om morele dienstverlening. Tyssens en Witte benadrukken met nauwelijks verholen spijt dat ook een stuk 19^e eeuws elan (de strijd tegen het cultusbudget *überhaupt*) verdween : het ging en gaat nu om een mars door de instellingen met als doel geïnstitutionaliseerde erkenning

en financiering zoals bij de erediensten en de uitbouw van een eigen zuiltje. De overgebleven vrijdenkers van de oude stempel konden zich dan ook moeilijk vinden in de pacificatie door het Schoolpact.

De strijd om gelijkberechtiging bleef evenwel moeilijk, ook wat betreft morele dienstverlening in ziekenhuizen, in het leger en in de gevangenissen. Tenslotte wijzen de auteurs er ook op dat de georganiseerde vrijzinnigheid geen doorslaggevende maar toch een zeer belangrijke rol speelde in de debatten om de emancipatie van de vrouw, de seksuele revolutie en de depenalisering van abortus. Deze toonden aan dat de humanistische verenigingen nu een onderdeel uitmaakten van “een heel netwerk van organisaties en actiegroepen die de traditionele moraal wilden hervormen” (p. 142).

In het afsluitende hoofdstuk over politieke sociologie en ideologie van de vrijzinnigheid trekken Tyssens en Witte (hier bijgestaan door Ronald Commers) de context breed open. Zij benadrukken dat het zuilbegrip (nu én vroeger) eigenlijk slecht toepasbaar is op de georganiseerde vrijzinnigheid; haar “integratieve functie binnen de ‘linkerzijde’ moet zeer sterk worden gerelativeerd” (p. 147). M.a.w. de Belgische vorm van verzuiling als strategie van politieke elites en partijen (die in eerste instantie sociaal-economische belangen vertegenwoordigden) na de uitbreidingen van het stemrecht, liet nog bijzonder weinig plaats open voor wie daar slecht in paste. Het is dus kunstmatig liberale en socialistische partijen als ‘vrijzinnige’ zuil te duiden. De geringe impact van de vrijzinnigheid op de politiek hoeft dan ook niet te verwonderen...

Een tweede belangrijke conclusie van het boek is dat het laïcistische hegemoniestreven van de 19^e eeuw (radicale scheiding van kerk en staat) verdween ten voordele van “een op tolerantie stoelende juxtapositie van levensbeschouwelijke gemeenschappen” (p. 150) waarin naar erkenning en gelijke (subsidie-) rechten wordt gestreefd. Uiteindelijk werkte en werkt dit bevestigend op het Belgisch systeem van verzuiling waaruit de katholieke organisaties nog steeds het meest voordeel halen, aldus de auteurs.

Derde conclusie : de vrijzinnigheid lag niet aan de basis van de secularisering van de samenleving maar speelde er wel een belangrijke ‘ondersteunende’ rol in. En tenslotte : de vrijzinnigheid is eigenlijk voor een stuk blijven steken in het “ongebreidelde, scientistische vooruitgangsoptimisme” en nam niet echt deel aan het fundamentele naoorlogse filosofische debat over de wenselijkheid *an sich* van een technologische samenleving. Tyssens en Witte besluiten dat de vrijzinnigheid vooral déze trein niet mag missen op straffe van te verschrompelen tot “een klein dienstverlenend verband”.

Het zal weinigen ontgaan zijn dat deze studie een sterk kritische toonzetting heeft. Het hoeft dan ook geen betoog dat vooral de hedendaagse hoofdstukken in vrijzinnige kring heel wat stof hebben doen opwaaien, met name daar waar het (zuil-)systeembevestigende gedrag van de georganiseerde vrijzinnigheid wordt geanalyseerd. In een recent interview (*UVV-Info*, sept.-okt. 1997) herhaalde Els Witte trouwens haar visie : een echt

pluralistische samenleving wordt best bereikt met een systeem waarbij de staat dat pluralisme garandeert, eerder dan via het huidige verzuilde systeem.

Dat een historisch werk tot zo'n discussie leidt, kan men m.i. alleen maar begroeten. Maar het grootste belang van het boek ligt er natuurlijk in dat beide VUB'ers voor de eerste keer een wetenschappelijk overzichtswerk publiceren over de geschiedenis van de georganiseerde vrijzinnigheid, waarbij analyse en geëngageerde interpretatie hand in hand gaan. Het doet de niet bijzonder geslaagde cover met de beruchte vrijzinnige *crème glacée* dan ook vlug vergeten.

Dirk Martin